

Bożena STAWOSKA-JUNDZIŁŁ
(Bydgoszcz, UKW)

CHŁOPCY NAZWANI *PUERI* W INSKRYPCJACH CHRZEŚCIJAŃSKICH RZYMU

Badając inskrypcje chrześcijańskie z Rzymu dotyczące mniejszych dzieci, w wieku do lat siedmiu (jest to wiek przyjmowany w Rzymie jako definitywny koniec dzieciństwa, początek nauki, a i współcześnie uznawany jako istotna granica wczesnego okresu rozwoju)¹ ustaliłam, że niewielka ich liczba zawiera określenia *puer* i *puella*, mające nośne, specyficzne desygnaty semantyczne w okresie klasycznym, a i w opinii epigrafików zajmujących się napisami tworzonymi przez chrześcijan także o ustalonym znaczeniu. Sądzę jednak, że terminy te zależnie od okoliczności, wystawców, wieku zmarłych przybierały w epitafiach różne znaczenia. W tym opracowaniu poddam analizie tylko epitafia wystawione dla chłopców z rodzin chrześcijańskich zamieszkałych w Rzymie.

Materiał został zebrany z ICUR (t. 1-10), gdzie zachowało się 38 inskrypcji, w których chłopców w wieku do siedmiu lat określono jako *puer*. Wśród nich było czterech do ukończonego roku życia, dziewięciu – od roku do ukończonych 3 lat; 23 – od ponad 3 lat do niepełnych 8 lat oraz dwa napisy z grupy chłopców o nieokreślonym wieku, ale nazwanych także *infant*, więc można przypuszczać, że chodzi o dzieci. Tekstów bez większych uszkodzeń było 28, a uszkodzonych 10; odpisy to 10 inskrypcji².

¹ W Rzymie przyjmowano różne podziały wiekowe, ale w wielu periodyzacjach przewija się jako ważny 3 i 7 rok życia. W literaturze naukowej dotyczącej rodziny rzymskiej także przyjmowano cezury, zależne od wykorzystywanych źródeł: 3 lata, 7 lat, okresy co 5 lat itp.: B.D. Shaw, *The Family in Late Antiquity: The Experience of Augustine*, „Past and Present” 115 (1987) 40-44; G. Clark, *The Fathers and the Children*, w: *The Church and Childhood*, ed. D. Wood, Oxford 1994, 12-17; B. Rawson, *Children and childhood in Roman Italy*, Oxford 2003, 138-142, 138-142; M. Harlow – R. Laurence, *Growing up ad Growing old in Ancient Rome*, London – New York 2002, 1-19 i 34-43; M. Hirt, *La législation romaine et les droits de l'enfant*, w: *Naissance et petite enfance dans l'Antiquité*, éd. V. Dasen, Fribourg 2004, 280-291. Współcześnie np.: *Psychologia rozwojowa*, red. P.E. Bryant – A.M. Colman, tłum. A. Bezwińska-Walerian, Warszawa 1997; H. Bee, *Psychologia rozwoju człowieka*, tłum. A. Wojciechowski, Poznań 2004, 34-61 i 104-262. Uważam więc cezurę 7 lat jako dobrze uzasadnioną. Pojawiło się także kilka inskrypcji dotyczących chłopców w wieku 7 lat i kilku miesięcy, więc i te włączyłam do analizowanej grupy.

² ICUR – *Inscriptiones Christiane Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*, Nova Series, vol. 1-10, ed. A. Silvagni – A. Ferrua – D. Mazzoleni – C. Carletti, Roma 1922, 1935, in Civitate

Najprostszy formularz ogranicza się do podania imienia i wieku (tylko trzy razy), a nieco bardziej rozbudowany zawiera oznaczenia daty zgonu lub pogrzebu. W dwóch zaznaczono także datę prawdziwych urodzin (*natus* lub jest to data chrztu) oraz datę śmierci³, a w innym datę pochowania z oznaczeniem dnia tygodnia i godziny⁴. Kilka ma tylko dodatki w postaci pojedynczych epitatów i zawołań: *in pace*⁵; *in pace dormit* oraz *benemerenti* (dwa razy) i *merenti*. Takich przypadków było 20, czyli nieco ponad połowa analizowanego zbioru.

Pośredni formularz zawiera pojedyncze epitety bądź dookreślenia: *innocvs*; *innox*, *innoces*; *innos*; *innocentivs* (dwa razy); *innocentissimvs*⁶; *dvlcissimvs*; *dvlcissime (...)*⁷, *in pace* (10 razy, poza podanym wyżej); *DM* – formuła przejęta z obyczajowości pogańskiej, zaakceptowana, gdyż mogła być rozwijana na sposób chrześcijański, oznaczając, jak i poprzednio, że grób to strefa *sacrum*⁸. Przede wszystkim chodziło więc o podkreślenie niewinności i ‘czystości’ tych małych chłopców, a mniej wprost deklarowanych uczuć i ogólnie przyjętych

Vaticana 1956, 1964, 1971, 1975, 1980, 1983, 1989, 1992. Wśród epitafiów są dwa, w których *puer* to uzupełnienia wydawcy ICUR, więc przekazy te są niepewne. Dołączyłam także trzy nowo odkryte epitafia, już po wydaniu ICUR: E.A. Felle, *Recenti acquisizioni epigrafiche da catacombe romane*, „Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité” [= MEFRA] 106 (1994) 43-69; C. Carletti, *Nuove iscrizioni dalla regione di s. Eutychio nel cimitero di s. Sebastiano*, RivAC 79 (2003) 45-89 i V. Fiocchi Nicolai, *La nuova basilica circiforme della Via Ardeatina*, „Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologie” 68 (1995) 69-130. Do dziełczynek odnosi się 29 inskrypcji z terminem *puella*, łącznie jest to więc grupa tylko 67 dzieci na 1962 w wieku do niepełnych 8 lat, czyli niewielki procent (3,4%), zaś *pueri* to 1,9%.

³ Por. ICUR VI 15587, VII 19289.

⁴ Por. Carletti, *Nuove iscrizioni dalla regione di s. Eutychio*, s. 56: *depositus X kal(endas) nob(embres) die mar(tii) ora VIII. Natus* jako przejście poprzez chrzest i śmierć do nowego życia: A. Stuiber, *Geburstag*, w: RACH IX 217-243; B.D. Shaw, *Seasons of Death. Aspects of Mortality in Imperial Rome*, JRS 86 (1996) 103. Cytaty i poszczególne wyrazy z ICUR podaję według wersji wydawców.

⁵ Jedną z najczęstszych aklamacji o wymiarze nieomal standardowym, ale oznaczająca życzenie wiecznej szczęśliwości, przekonanie, że zmarły zyskał zbawienie, np. P. Testini, *Archeologia cristiana*, Bari 1980, 405-406; E. Dinkler, *Shalom, Eirene, Pax. Jüdische Sepulkralinschriften und ihre Verhältnis zum frühen Christentum*, RivAC 50 (1974) 121-144; J. Janssens, *Vita e morte del cristiano negli epitaffi di Roma anteriori al sec. VII*, Roma 1981, 320-324; C. Carletti, *Linguaggio biblico e comunità a Roma nel III secolo: il contributo delle iscrizioni dell'arenario del cimitero di Priscilla*, ASE 2 (1985) 204-205.

⁶ *Innocens*: jako typowa cecha małych dzieci, por. np. Janssens, *Vita e morte del cristiano*, s. 139.

⁷ Jeden z najpopularniejszych epitatów zarówno u pogan, jak i chrześcijan, por. H. Sigismund Nielsen, *The Value of Epithets in Pagan and Christian Epitaphs from Rome*, w: *Childhood, Class and Kin in the Roman World*, ed. S. Dixon, London – New York 2001, 170-171; J. Janssens (*Vita e morte del cristiano*, s. 139) uważa, że ten i inne epitety w fundacjach dla dzieci wyrażały rzeczywiste uczucia wystawców tablic.

⁸ *Dis Manibus*, por. np. C. Carletti, *Nuove iscrizioni dalla catacomba della ex Vigna Chiarioglyo sulla Via Appia*, MEFRA 106 (1994) 40-41.

epitetów, jak *dulcissimus*, który to H. Sigismund Nielsen uważa za oznakę bliskich relacji rodzinnych⁹.

Mamy także terminy związane z oznaczeniem pozycji w społeczeństwie i rodzinie oraz dookreślenia wieku pełniące podobną rolę. W odniesieniu do rodziny, z podkreśleniem wczesnego okresu rozwojowego, ale i emocjonalnego stosunku do dziecka są to: *infans*; *infantiae tvae*, zastosowane jednak tylko dwa razy, więc niezbyt kojarzone z poważnym (?) terminem *puer*¹⁰. Epitety: *beneficienti* (cztery razy)¹¹; *bone memoriae*; *merenti* i najmocniejszy w wymowie, wyrażony w dedykacji dla *laudabili pvero* – wskazują głównie na przeciętny (z wyjątkiem ostatniego) status społeczny. Natomiast ostatni epitet może oznaczać pozycję średnią lub nawet wysoką (*honestiores*) w społeczeństwie późnego Cesarstwa, choć epitafium jest skromne i nie wyróżnia się wśród tych, gdzie nie podano fundatorów inskrypcji¹². *Pver fidelis* i *neofitvs* – oznaczają z kolei dzieci, które posiadały już pewien zasób wiedzy religijnej lub zostały ochrzczone¹³.

Wiek podawano jako *vixit*, a raz jako *vicsic* (sic!) *in se[culo]*. Długość życia zapisano z dokładnością tylko do miesiąca lub roku w dziewięciu przypadkach, roku i miesiąca – pięć razy; miesiąca i dni oraz roku, miesiąca i dni – 15 razy; z podaniem godzin – dwa lub trzy razy. Określenie *pm* (*plus minus*) pojawiło się raz odnośnie do lat życia i raz dni¹⁴. Starano się więc poinformować o wieku tak dokładnie, jak w przypadku fundacji rodzicielskich.

⁹ Por. Nielsen, *The Value of Epithets in Pagan and Christian Epitaphs*, s. 165-177.

¹⁰ *Infans*: określenie o nieostrych granicach, stosowane przez rodziców także wobec dorosłych dzieci. Może mieć także zabarwienie uczuciowe, jeśli wcześniej podano, że chodzi o syna i jego wiek lub dodano epitety emocjonalne. Poza pracami z przyp. 1 zob. Janssens, *Vita e morte del cristiano*, s. 136-141.

¹¹ Najczęściej stosowany epitet w inskrypcjach chrześcijańskich z Rzymu, oznaczający także przekonanie członka warstw niższych o tym, że jego rodzina zasługuje na większą uwagę, por. Ch. Pietri, *La mort en Occident dans l'épigraphie latine: de l'épigraphie païenne à l'építaphe chrétienne (III-VI siècles)*, MD 144 (1980) 37; tenże, *Christiana tempora: une nouvelle image de l'homme*, CNS 6 (1985) 223-224.

¹² Por. np. S. Mazzarino, *Aspetti sociali del quarto secolo*, Roma 1961; R. MacMullen, *Social Mobility and the Theodosian Code*, JRS 54 (1964) 12-26; tenże, *Late Roman Slavery*, „Historia” 36 (1987) 359-382; Th. Pekáry, *Die Wirtschaft der griechisch-römischen Antike*, Wiesbaden 1979; *Società romana e impero tardoantico*, vol. 3, a cura di A. Giardina, Roma 1986; G. Alföldy, *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, tłum. A. Gierlińska, Poznań 1992, 209-288.

¹³ *Neophytus*: Janssens, *Vita e morte del cristiano*, s. 19-36; *The Early Christian World*, ed. P.F. Esler, London – New York 2000, 475-489.

¹⁴ Na ogół uważa się, że wiązano tę formułę z mistyką liczb, zwłaszcza „okrągłych” (np. 5, 10) i zamieszczano najczęściej przy określaniu lat życia, tutaj zastosowano raz także do dni życia. Poprzez nią, być może, fundator dawał sygnał wyjątkowej sytuacji towarzyszącej zgonowi, tłumacząc się z faktu nieochrzczenia (?) dziecka. Jest to zgodne z sugestią B.D. Shawa, że jej stosowanie w przypadku dokładnego zapisania wieku ‘fizycznego’, pokazywało wątpliwość wystawcy napisu (opartą o wyższą świadomość i wrażliwość religijną), kiedy tak naprawdę Bóg zabierał zmarłe dziecko do siebie, kiedy przechodziło ono z niższej do wyższej formy życia, por. Testini, *Archeologia cristiana*, s. 373-374; S. Sgarlata, *Ricerche di demografia storica le iscrizioni tardo-imperiali di*

Stan, w którym znaleźli się zmarli chłopcy, wyrażano jako: *dormit in domino*; *dormit in pace*; *pavsabit*; *reqvibit in pace*; *recessit*; *hic reqviescit*; *b(ene) r(eqviesci)*; *qviescet in pace*; *petitvs in pace*, czyli w połowie wybrano te, które nie były stosowane często w rzymskich epitafiach dziecięcych, co wskazuje na większą staranność w doborze treści przez stosujących je wystawców, ale jak na prawie 40 epitafiów, zestaw formuł religijnych jest skromny ilościowo¹⁵.

Daty śmierci bądź pochówku określone zostały z większą starannością i podane częściej (17 razy, w tym było osiem dat konsularnych, głównie z IV wieku¹⁶). Są także wzmianki o urodzinach, bądź – co pewniejsze – o chrzcie: (*natvs* – dwa razy); na pewno dacie chrztu (*natvs*) i śmierci (*mor.*, poz. 27¹⁷); chrztu, śmierci/pochówku (*natvs* – poz. 33). W jednym z napisów poinformowano, że chłopiec *depositvs an secvndo*, co oznacza najpewniej pochowanie w dwa lata po chrzcie (poz. 29).

Imiona są na ogół pojedyncze, gdyż podwójne wystąpiły tylko cztery (lub pięć, choć wtedy nie mielibyśmy do czynienia z określeniem *pver*, por. pozycja 29), a jedno jest potrójne, ale to i tak wysoki procent w stosunku do układu w grupach wiekowych, zniszczeniu uległo pięć imion. W jednej inskrypcji imienia nie podano, ale jest to poezja nagrobna w odpisie i czasami nie przepisywano formalnych dodatków zawierających dane o zmarłym. Zastosowano siedem razy formułkę *pver nomine X*, a podanie ich w mianowniku nastąpiło 19 razy, i także, wyjątkowo *tabvla Stercori pveri*.

Mamy do czynienia z trzema układami imion, powstałymi najpewniej pod wpływem chrztu (pozycja 1, 5 i 15), o czym świadczy chrześcijański charakter imion *Asselicvs* (w dodatku może podane w formie zdrobniającej) oraz *Innocentivs* i *Simplicivs*. Pozostałe imiona o chrześcijańskim charakterze to: *Adeodatvs*, *Anastasivs*, *Pavlvs*; *Stercorivs Vervs* i *Sabbativs*. Imiona nierzymskie to tylko *Aristo*, *Mecivs*, *Savivs* i *Sidlhic*. Dwa imiona być może podkreślają dumę z faktu niedawnego (?) zamieszkania w Rzymie: *Romanvs* i *Vrbanvs*. Chłopiec o imieniu *Heraclivs*, mający rodziców o imionach typowo rzymskich, mimo teoforycznego imienia z mitologii greckiej, także ma jednak imię o charakterze rzymskim. Natomiast o pochodzenie niewolnicze lub wyzwolenicze można podejrzewać rodzinę *Marcianusa*, gdyż chłopiec i matka noszą imiona od imion rodowych właścicieli – ojciec imię nadawane czasami niewolnikom (choć jeszcze bardziej było popularne wśród wolnych, więc to on może miał najwyższą pozycję). Pozostałe należą głównie do imion życzeniowych, wyraża-

Siracusa, Città del Vaticano 1991, 71-77 i 100-102; B.D. Shaw, *Seasons of Death. Aspects of Mortality in Imperial Rome*, JRS 86 (1996) 104.

¹⁵ Por. np. I. Kajanto, *The Hereafter in Ancient Christian Epigraphy and Poetry*, „Arctos” 12 (1978) 29-37; Janssens, *Vita e morte del cristiano*, s. 94-95.

¹⁶ Lata 300, 355, 364, 372, 389, 392, 431, 489 lub 439 i 472.

¹⁷ *Moritur* stosowano rzadko, być może jako zbyt pogańskie i ostateczne, nie dające nadziei na życie wieczne w przeciwieństwie do *depositus*, czasowego tylko przebywania ciała w grobie.

jących zapatrywania rodziców na to, co będzie najlepsze dla ich synów: Bonosvs ('najlepszy', imię pochodzące z Afryki), Dvlcitivs ('słodki', częste u chrześcijan); Emilivs (*gentilicium*, u I. Kajanto nie ma takiego, jako używanego w charakterze *cognominum*; podobne i równie często stosowane *cognominum* to Marciavvs), Firmvs ('silny', ale i 'porządny', bardzo popularne u pogan i chrześcijan, częste u niewolników i wyzwolenców), Generosvs ('z wyższych klas', 'dominujący', nic dziwnego, że rzadkie u chrześcijan), Exvperantivs ('zwycięski', 'dominujący', używane przez chrześcijan częściej), Maximvs (także jako 'pierworodny'), Probvvs (popularne, jak Firmus), Priscianvs ('nowy', może dający czemuś – karierze początek, rzadkie), Vrsenivvs (od niedźwiedzia), Bincentivvs (= Vincentivvs, 'zwycięski', popularne wśród chrześcijan). Nie można ustalić, czy imię Dalmativvs świadczy o pochodzeniu rodziny z Dalmacji, czy urodzeniu się tam chłopca¹⁸.

Wyróżnia się tutaj i w całym analizowanym zbiorze epitafiów dziecięcych napis z pozycji pierwszej (zob. tabela), dotyczący chłopczyka o imionach Simpl(i)civvs sicno (sic!) Apiorno (najpewniej Capricorno), który przeżył tylko jeden dzień, a nawet być może, godzinę¹⁹. Napis rozpoczyna opis chrztu i śmierci, pisany większymi literami: *pver natus A* (tu powinien być chrzymon, pozostało puste miejsce – B. S.J.) Ω | *divo Ioviano Avg et | Varroniano coss | ora noctis IIII | in vxit VIII idvs madias* (sic!) | (mniejszymi literami:) *die satvrnis lvna vigesima* (sic!) | *sicno Apiorno nom ine Simplivvs*²⁰. Natychmiast więc po porodzie chłopczyk został ochrzczony imieniem Simplivvs, a wcześniej wybrano dla niego imię 'domowe' Capricornus²¹. Oznacza to obecność kapłana w dniu porodu, a jeśli przyjąć, że noworodek przeżył tylko godzinę u schyłku nocy – w domu, w czasie porodu, chyba że – co całkiem prawdopodobne – ojciec lub bliski krewny był kapłanem. Jeśli nie, to może w Mieście, gdzie liczba kleru musiała być znacząca, wypracowano praktykę obecności kapłana w czasie porodu na wypadek śmierci dziecka, co przecież zdarzało się często. Datę podano z użyciem tradycyjnych nazw dni tygodnia, miesiąca i w cyklu lat panowania cesarza, więc z nadzwyczajną dbałością o wymiar formalny i oficjalny. Elementem religijnym były tylko *A* i Ω , między którymi miał być najpewniej chrzymon w pustym miejscu. Pośpiech, wynikły z nagłej śmierci chłopczyka spowodowa-

¹⁸ Por. I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965, 35, 68-69, 96, 116, 123, 140, 150, 258, 273, 275, 277, 278, 282, 288, 313 i 330.

¹⁹ Tak uważa P. Testini, *Recensio: Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*, vol. VI: *Coemeteria in viis Latina, Labicana et Praenestina*, Civitas Vaticana 1975, pp. VIII + 318, w: *RivAC* 57 (1977) 276, cyt. za: Janssens, *Vita e morte del cristiano*, s. 137-138.

²⁰ ICUR VI 15587 (r. 364).

²¹ *Simplivvs* = 'prosty', 'szczery', imię popularne: 26 chrześcijan, por. Kajanto, *The Latin Cognomina*, s. 253. *Capricornus* = 'gwiazdozbiór Koziorożca', I. Kajanto (tamże, s. 338) znalazł tylko jedno takie imię.

wał niedokładności i błędy w napisie. Termin *puer* miał pełnić rolę ‘uczłowieczenia’ noworodka, żyjącego godzinę lub dzień, albo służyć jego heroizacji, a nie oznaczeniu niższej pozycji.

W tym dosyć tajemniczym napisie chodzi, być może, przede wszystkim o danie świadectwa chrztu, a więc jakby uprawomocnienie posiadania ‘pełnowartościowego’ potomka, nawet tak krótko żyjącego. Musiało chodzić najpewniej o ojca, któremu ze względu na oficjalną pozycję i wysoki urząd zależało, aby być ‘w porządku’ wobec Kościoła i opinii publicznej, jeśli chodzi o dopełnienie formalności. Nikłe akcenty religijne, brak nawet *in pace* (prócz faktu chrztu i nadania chrześcijańskiego imienia), wykluczają raczej przedstawiciela kleru, może więc jego ojciec był urzędnikiem dworskim. W napisie pozornie nie chodzi więc o dziecko, ale społeczny wizerunek rodziców; dlaczego jednak nie pominięto milczeniem śmierci niemowlęcia? Być może jednak rodzice, poprzez taką dbałość o oznaczenie faktu chrztu, chcieli pomóc noworodkowi w drodze do pełności, dać mu do niej formalną przepustkę.

Pozostałe inskrypcje, bardziej rozbudowane, dotyczą przede wszystkim fundacji rodziców dla synów, dodatkowo określonych mianem *puer*. Pierwsze – jeśli ułożymy je w kolejności wieku zmarłych, wyróżniające się epitafium, przeznaczono dla chłopczyka o imieniu Marcianvs, który zmarł w wieku niespełna 4 i pół lat i został określony jako *mirae innocentiae ac sapientiae pvero*²². Dodano jednak dalej tylko *quiescit in pace* oraz datę śmierci/pochówku (*d*)²³ wraz z datacją konsularną oraz dopiskiem na końcu, że jest to fundacja *parentes* (nie podali swych imion). Na dole inskrypcji przedstawiono chłopca (mężczyznę?) w todze, jako wizerunek zmarłego, a może jego ojca. Użycie w tak dopracowanym i stosunkowo bogatym w treści tekście określenia *pver* oznacza tylko chęć dopełnienia stylistycznego epitetów (chłopiec czysty i pełen mądrości), dodatkowy termin odnoszący się do wieku, który wraz ze wzmianką o mądrości heroizuje go, a nie oznacza statusu dziecka niewolniczego, kogoś gorszego niż *filius*.

Podobnie jest w następnym epitafium, będącym fundacją ojca dla syna o imieniu takim samym, jak ojca – Dalmativs. Dedykacja brzmi: *Dalmatio filio dvlcissimo totivs ingeniositatis ac sapientiae pvero*²⁴. Dalej ojciec chwali syna zmarłego w wieku 7 lat (*plenis septem annis perfvi*) za to, że z sukcesem studiował nie tylko łacinę, ale i grekę oraz nauki humanistyczne, podając także datę urodzin/chrztu i śmierci. *Pver* oznacza tu chłopca i użyty został ze względów literackich oraz być może, jak poprzednio, z powodu chęci heroizacji, dodania powagi synowi, choć w przypadku siedmiolatka efekt jest już słabszy niż w stosunku do chłopca czteroletniego.

²² ICUR IX 24862 (r. 355).

²³ Skrót ten może znaczyć: *decessit i depositus*.

²⁴ ICUR I 1978.

Kolejne epitafium wystawiono chłopcu o imieniu (*nomine*) Marcianvs²⁵, zmarłemu w wieku 7 lat i 44 dni, o 4 godzinie nocy, a fundację uczynili rodzice Felicio i Ammias, wymienieni na końcu. Obok określenia *pver*, rodzice napisali o nim *filivs innocentissimvs* oraz *infans* (wiek podali co do godziny, jak u niemowlęcia), byli dumni z jego wykształcenia i dokonań w „palestrze”. W tym utworze poezji nagrobnej jest nawet aluzja do Wergiliusza²⁶, choć brak jakiegokolwiek nawiązania do wiary, co świadczy, że tablica mogła równie dobrze znajdować się na grobie niechrześcijanina, widać jednak rozpacz rodziców po śmierci syna. I tu więc *pver* pojawił się ze względów artystycznych, a nie jako oznaczenie jakiejś specjalnej, może niższej, pozycji społecznej czy rodzinnej. Starania o oryginalność treści prowadzą do łączenia różnych schematów opisu syna: jako zarówno małego (*infans*) i starszego (*puer*), na którego koncie są już konkretne osiągnięcia. W tym więc ujęciu termin *puer* dodaje synowi powagi.

Następna tablica odznacza się specyficznym układem, ale nie treścią. Rozpoczyna ją datacja konsularna i określenie czasu pochówku, a dopiero na końcu drugiego i w początkach trzeciego wersu pojawiło się imię chłopca, podane w mianowniku, co należy do rzadkości: *pver* Heraclianvs, zmarły w wieku 7. i pół roku (zajęło to dwa wersy) oraz wzmianka o fundatorach – rodzicach (Celerinvs et Lea), którzy *se vivis sibi et filio dvlcissimo locv ficervnt* (sic!)²⁷. Użycie terminu *pver* i forma mianownikowa imienia stwarzają wrażenie, że był to sygnał jakiegoś specjalnego stosunku do syna. Napis nie zawiera większych błędów (prócz ostatnich słów), więc za takim ujęciem coś się kryje. Być może chodzi o syna adoptowanego lub z pierwszego małżeństwa męża czy żony.

W ostatnim napisie z tej grupy²⁸, nie podano imienia chłopca określonego jako *pver*, *nepos* czy *infans*. Jest za to imię babki (Calliope), więc chodzi o rodzinę mającą greckie korzenie. Autor fundacji (babka?) opisuje rozpacz po stracie wnuka, ale także przekonanie, że chłopiec jest pod opieką Chrystusa i Apostołów. Wnuk na pewno dostąpi zbawienia, ale przedtem wstawi się u Boga za babcią. Brak określenia wieku powoduje, że tekst ten tylko z pewnym przybliżeniem można zaliczyć do opisujących dzieci w wieku do 8 lat. Gdyby zaś tak było, nie dotyczy on raczej niewolnika czy wychowanka, ale wnuka i syna ludzi wolnych lub wyzwolenców.

W jednym tylko przypadku mamy do czynienia z oczywistym faktem fundacji napisu przez właściciela małego chłopca²⁹. Miał on na imię Aelarianvs, czyli Hilarianvs i zmarł mając niewiele ponad 5 lat, a napis wystawił *Constantivs*

²⁵ Por. ICUR III 7697.

²⁶ Por. Vergilius, *Ecloga* 5, 20.

²⁷ Por. ICUR II 4271 (r. 392).

²⁸ Por. ICUR II 4141, poz. 37.

²⁹ Por. ICUR VII 20730.

dominus benemerenti. Imię właściciela umieszczone zostało po imieniu chłopca, który otrzymał podobne epitety jak wolny syn, a więc *innocens* i *in pace*. Gdyby nie dopisek, że fundator to *dominus*, nie świadczyłoby o tym, że jest to epitafium dla niewolnika.

Ikonografia napisów traktowanych w całości jest dosyć rozbudowana. Kropki w części tekstu wystąpiły siedem razy, w całym – trzy razy, małe listki w roli dzielenia wyrazów – raz. Częstym motywem ikonograficznym są, jak zwykle ptaki: mamy tu do czynienia z ptakami trzymającymi gałązki palmy, na górze napisu, połączonymi z dużym P w wieńcu, z którego ramion zwieszają się kotwiczki lub strzałki³⁰; kolejne to ptak z prawej strony napisu, gołąb z prawej, ptak z gałązką oliwną z lewej, ptak z gałązką palmy w dziobie i gałązką palmy przedstawioną na końcu; następny układ to naczynie lub kielich, dwa gołębie zwrócone dziobami do siebie, naczynie lub kielich – u góry³¹.

Liście zaznaczano następująco: duży liść z boku, listki na początku i końcu pierwszego wersu, dwa liście z lewej strony³². Kolejne motywy to chryzmony: X w okręgu z *A* i Ω , z *A* i Ω na dole, u góry lub na końcu; duży z boku i litery *DM* na górze, a gałązka palmowa na końcu napisu; ze strzałkami z lewej; X na dole. Mamy także do czynienia z orantem w todze trzymającym P ; litery greckie wystąpiły dwa razy³³, a tekstów niezdobionych było 14.

Formularz 30 inskrypcji dla chłopców, o których nie wiemy, czy dotyczą wolnych synów, oraz jednej, w której chodzi na pewno o niewolnika (pozostałe siedem to fundacje rodzinne, gdzie *puer* nie oznacza raczej specjalnego statusu dziecka), nie odbiega w zasadzie od przeciętnej dla fundacji, w których nie użyto tego terminu. Dotyczy to także pozycji społecznej wystawców, należących do niższych warstw (*humiliores*), może z wyjątkiem kilku fundacji rodzicielskich. W łacinie klasycznej *puer* miał też zastosowanie w języku miłosnym, analogicznie do *pvella*, co w analizowanych napisach nie wchodzi w grę³⁴, ale

³⁰ Kotwiczki byłyby bardziej uzasadnione, sens takiego przekazu to zakotwiczenie w wierze, opieka i bezpieczeństwo zapewnione przez Boga.

³¹ Ptak z gałązką palmową lub bez niej, czy też ptaki i naczynia to najczęstsze motywy ikonograficzne, symbolizujące duszę w drodze do raju, czy w ogóle wieczną egzystencję, por. np. J.P. Kirsch, *Colombe*, DACL III/2 2207nn.; B. Mazzei, w: *Temi di iconografia paleocristiana*, a cura di F. Bisconti, Città del Vaticano 2000, 153-154.

³² Liście pełniły rolę ozdobną (małe, w tekście) lub symboliczną obok tekstu jako wyobrażenie kruchości życia i duszy zmarłego, por. P. Bruun, *Symboles, signes et monogrammes*, w: *Sylloge inscriptionum christianarum veterum Musei Vaticani*, ed. K. Zilliacus, II, Helsinki 1963, 100-102; D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tłum. W. Zakrzewska i inni, Warszawa 1990, 211-213.

³³ Mogły one wskazywać na greckie powiązania wystawców, pełnić rolę ozdobną, a nawet dowodzić wykształcenia fundatorów lub też pełnić wszystkie te role łącznie.

³⁴ Por. P. Brown, *The Body and Society. Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*, London – Boston 1991 (tłum. I. Kania: *Ciało i społeczeństwo. Mężczyźni, kobiety i abstynencja seksualna we wczesnym chrześcijaństwie*, Kraków 2006, Homini); *Roman Sexuali-*

w fundacjach rodzicielskich trzeba również uwzględnić możliwość wyrażenia w ten sposób miłości do syna.

Wyróżnikiem badanych epitafiów jest zastosowanie w większości tekstów zwrotu *puer* i imienia w mianowniku oraz pięć razy formuły *puer nomine* i imię. W kilku przypadkach podawano jednak dedykację dla X, jak to najczęściej formułowano, w „zwykłych” epitafiach dla dzieci. Zwrot „*puer nomine*” oznacza większy dystans do pochowanego, w grę wchodzi więc także niewolnicy, zwłaszcza z kategorii *verna*, jak to często było w łacinie klasycznej jako określenie młodych niewolników³⁵.

Trzeba tu także brać pod uwagę wolnych chłopców, ale mających nieco odmienną pozycję. Najbardziej prawdopodobna jest sytuacja dziecka z poprzedniego małżeństwa i status sieroty, którym napisy wystawiają dalecy krewni lub gmina. Opieka nad sierotami była przecież poświadczona w źródłach pisanych, choć nie znamy bliżej jej form, w przeciwieństwie do lepiej udokumentowanych działań odnoszących się do wdów. Sądząc po praktykach powszechnych w Rzymie, gdzie jednym z podstawowych celów zakładania stowarzyszeń było zapewnienie sobie pogrzebu, tak mogło być i w tym przypadku; pozostaje więc przypuszczać, że w jakiejś części chodziło tu o niewolników, a w pewnej o ludzi wolnych.

W większości przypadków starano się nadać napisowi chrześcijański charakter, wyrazić przekonanie o zbawieniu zmarłego, co wzmacnia tezę o fundacjach gminy kościelnej lub diakonatu. Inną cechą jest dosyć częste podawanie dat śmierci/pochówku oraz chrztu (jeśli nie chodziło o urodziny). Fundatorzy starali się na ogół o utrwalenie daty odejścia, a tym samym umożliwiali jego wspomnianie. A może byli to chłopcy przeznaczeni do stanu duchownego, jako sieroty wychowywane przez gminę w tym celu i gminy wiernych tym chętniej czyły ich pamięć?

A. Ferrua natomiast sądzi, że chodzi tu o chłopca – mężczyznę, który nie ma jeszcze żony: oddaje to wielorakość znaczeń tego terminu, stosowanego też, jak w omawianej grupie, także do oznaczeń synów, co wykazuje J. Janssens w odniesieniu do starszych dzieci uważając, że termin *puer* może oznaczać także tego, który osiągnął wtajemniczenie w prawdy wiary (*puer in fide*), czyli neofitę. Sądzę, że może tu również zachodzić sytuacja, w której dziecku taki napis fundują krewni lub opiekunowie, ale nie rodzice³⁶.

Na tle omawianych tu epitafiów wyjątkowy jest napis patrona dla małego niewolnika: nie dość, że podał on swoje imię po imieniu chłopca, mocno go dowartościowując i nazywając go *innocentius*, czyli zadbał o chrzest i opatrzył

ties, ed. J.P. Hallett – M.B. Skinner, Princeton 1997, 49 i passim; E. Dickey, *Latin Forms of Address*, Oxford 2002, 192-193.

³⁵ Por. Dickey, *Latin Forms of Address*, s. 194-195.

³⁶ Por. A. Ferrua, *Alle origini degli accenti*, „Civiltà Cattolica” 91 (1940) 51-52; Janssens, *Vita e morte del cristiano*, s. 139-141.

zawołaniem *in pace*, przez co dopełnił wymogów konwencji, to jeszcze nadto podał datę śmierci bądź pochówku, czyli zamierzał utrwalić fakt odejścia małego (pięcioletniego) chłopca, sieroty lub pozbawionego kontaktu z rodzicami, tak, aby został utwalony w świadomości jego rodziny i niewolniczej *familia*.

Datacja analizowanych napisów zawiera się w przedziale od IV do początków VI wieku, o czym świadczy brak datowania indykcją i użycia krzyża w ikonografii, co z kolei dowodzi, że zwyczaj wyróżniania niektórych dzieci terminem *puer* nie przekroczył początków VI wieku.

Tablica I. Chłopcy określani jako *puer* z Rzymu

Lp.	Wiek	ICUR	Uwagi/Imiona/Rodzina
1	- . . 1	6.15587	364 r.; wiek: <i>in vxit VIII idvs madias</i> ; <i>puer</i> ; <i>natvs</i> i data, <i>die Satvrnis lvna vigesima</i> ; A i Ω; <i>sicno Apiorno nomine Simplicivs</i>
2	- . 3 . -	3.9009	odpis; <i>puer</i> ; <i>decessit</i> ; listki; kropki; <i>Mecivs</i>
3	- . 4 . 24	2.6081	431 r.; <i>innocvs</i> ; <i>petitvs in pace</i> z datą; dwa ptaki z gałązkami; duży z kotwiczkami, w wieńcu; <i>puer nomine Sidlhc</i>
4	- . 8 . -	1.2771	389 r.; <i>puer innox</i> ; <i>neofitvs</i> ; <i>recessit</i> z datą; duże litery; duży liść; <i>Aristo</i>
5	- . 10 . -	9.23897	<i>defvinctvs</i> ; <i>b(ene) r(eqviesci)</i> ; mały liść, kilka liter greckich; <i>puer</i> ; <i>Donatvs signo Asselicvs</i>
6	2 . - . 2	7.20035	dużo błędów; <i>peqvübiü in pacp (= reqviebit in pace)</i> ; <i>puer</i> ; <i>Bonosvs</i>
7	2 . - . 17	6.16419	<i>p[uer]</i> ; <i>in p(ace)</i> ; kropki; ptak; litery 4,5 cm; <i>Priscianvs</i>
8	2 . - . pm 20	7.19550	d.poch.; gałązka palmy; ptak z gałązką palmy; <i>Vrsenivvs</i>
9	2 . 4 . -	RivAC 2003, 9	IV-VI w.; <i>puer</i> ; d.poch., <i>die mar(tii) ora VIII</i> ; z A i Ω; <i>Adeodatus</i>
10	2 . 6 . 10	Nicolai, s. 114	445 r.; <i>puer</i> ; <i>inp.</i> ; d.poch.; <i>Maximus</i>
11	2 . ? . ??	3.7982	IV-VI w.; mocno uszkodzony; <i>puero</i> ; d.poch.; <i>[beneren]ti in pace</i> ; w okręgu między A i Ω; imię zniszczone
12	3 . - . -	7.18791	d.poch.; <i>pv[er]</i> ; <i>Firmvs</i>
13	3 . - . -	8.23569 a	litery 6.5 cm; <i>[puer] natvs nomine M[arcellinvvs]</i>
14	3 . 2 . -	5.14929	uszkodzony; <i>puer difvinctvs</i> ; imię zniszczone
15	3 . 2 . -	9.24174	<i>tabvla</i> ; <i>puer</i> ; <i>innocentivvs</i> ; <i>Stercorivvs Verus</i> (wg wydawcy imię nadane przy urodzeniu) <i>Innocentivvs</i> (imię po chrzcie)
16	3 . 3 . 27	7.19443	<i>puer</i> ; <i>in pace dormit</i> ; <i>Valerivvs Stativs</i>

17	3 . 6 . . . 3	4.10907	IV-VI w.; [<i>pver fide]lis; vicsic in se[culo]</i> ; kropki; ✕; Generosvs
18	4 . . . -	8.23634	IV-VI w.; <i>pver; pavsabıt z datą; DM; ; gałązka palmy; Vrbanvs</i>
19	4 . 4 . 2	9.24862	355 r.; <i>mire innocētiaē ac sapientiaē pvero; qviescet in pace; orant z P; data śmierci/pogrzebu; fundują rodzice; Marcianvs</i>
20	<i>pm.</i> 4 . 7 . 5	1.1433	372 r.; d.poch.; <i>in pace; pver nomine Exvperantivs</i>
21	5 . . . -	1.1745	<i>pver; innos; Sabıvs (= Sauıvs)</i>
22	5 . . . -	1.3753	<i>pver; Romanvs</i>
23	5 . . . 8	9.24568	<i>pver; inpace; r cfs (?)</i> ; d.poch.; imię zniszczone
24	5 . 2 . 3	8.20730	<i>pver; innocentıvs; data śmierci/pochowania; in pace; kropki; Aelarianvs; funduje Constantvs dominvs bene-merenti</i>
25	5 . 3 . 4	6.16972 = 1.2700	IV-VI w.; <i>pver; bene merenti; in pace; ✕ z A i Ω; kropki; Emilıvs</i>
26	5 . 6 . -	1.1981	IV-VI w.; <i>decessit; ✕</i> ze strzałkami po bokach; gołąb; <i>pver; nomine Dvlciıvs</i>
27	5 . 10 . -	7.19289	<i>pver; natvs VI kal. aprilıes; mor. kal. ian.; Sabbatıvs</i>
28	6 . . . ?	4.9547	300 r., mocno uszkodzony; <i>defvinctvs est p[uer]</i> ; d.poch.; <i>in pace; imię zniszczone</i>
29	6 . 2 . 15	10.27468	<i>p[ue]ro?]; in pace; bene merenti; depositıvs idıvs aprıles an secvndo; (Publio lub puero) Probo; funduje matka (?) Aecinia (Ae(lia) Vecinia lub Vicinia)</i>
30	6 . 6 . -	4.12050	<i>bone memoriaē, lavdabilı pvero; dormıenti in domıno in pace; data śm./poch.; dwa liście; Vibıvs Felix</i>
31	6 <i>minıvs</i> dies 36	1.745 = 742	489 lub 439, 472 r.; d.poch.; dwa naczynia, dwa gołębie; <i>pver nomine Anastasıvs</i>
32	6 . ? . 9	Felle nr 9	<i>pver; Pavlıvs</i>
33	<i>plenis sep-tem</i>	1.1978	IV w. ³⁷ ; <i>fılio dvlcissimo totıvs ingenıosıtıtıs ac sapıentiaē pvero; data śm./poch. i natvs VIII kal. apr;</i> funduje ojciec; Dalmatıvs
34	7 . - . 27 (?)	6.16557	pocz. IV w. ³⁸ ; wiek od 5 do 7; <i>pvero merenti in p[ace]</i> ; data śmierci; Bıncentıvs
35	7 . - . 44 . 4	3.7697	<i>ınfans; pver; innocentıssımv; nomine Marcıanıvs, r. Felıcio et Ammıas</i>

³⁷ Datacja i komentarz : C. Carletti, *Iscrizioni cristiane di Roma. Testimonianze di vita cristiana (secoli III-VII)*, Firenze 1986, nr 18.

³⁸ Por. A. Ferrua, *L'epigrafia cristiana prima di Costantino*, w: *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana* (Roma, 21-28 Settembre 1975), Roma 1978, 583-613.

36	7. 5 . 27	2.4271	392 r.; <i>depositvs pver; in pace; filivs dvlcissimvs; Herac- livs, r. Celerinvs et Lea se vivis sibi et filio dvlcissimo locv ficervnt</i>
37	<i>infans</i>	2.4141	<i>pver</i> ; imię nie podane, funduje <i>avia</i> Calliope, jej roz- pacz; oddany pod opiekę apostoła Piotra; prośba o pro- tekcję u niego dla babki
38	<i>infantia</i>	10.27427	mocno uszkodzony, <i>innoces pv[er...]; dvlcissimvs; hic reqviescit</i> ; data śmierci uszk.; imię zniszczone

Źródło: badania własne.

Legenda: wiek – X lat, X miesięcy, X dni, X godzin życia; dane pewne, ale zniszczone – ?, prawdopodobne zniszczenie danych – ??; Data pochówku = d.poch.; d.śm./poch. = data śmierci lub pochówku; *pm* = *plus minus* (stosowane w analizowanych inskrypcjach).

BOYS CALLED *PUERI* IN THE CHRISTIAN INSCRIPTIONS FROM ROME

(Summary)

The paper relates to the information contained in the Early Christian inscriptions from Rome (ICVR v. 1 – 10), from the fourth to sixth century, concerning boys below 8 years of age and referred to in the epitaphs by the term *puer*. The age was selected so that the information concerned children and not teenagers when the overtone of such expression could have sexual connotations. There are only 38 such epitaphs for 1962 children in the abovementioned age (1.9%). More than a half of them (20) are very modest containing only name, age and sometimes the simplest epithet and motto (*bm, in pace*). The rest however include the information typical of other children's epitaphs, posthumous descriptions, baptism details and allusions to the social background. The founders of the tombstones are parents (10) and then the term *puer* is additional, even tender but also anonymous people (28) when the term could signify a slave (only one sure case) or a foster child, a boy who knew the faith (*puer in fide*). In my opinion they must have been orphans brought up by the community, sometimes assigned to serve in the Church (especially boys called *puer nomine X*).